

Г. М. КОЛЕСНИК, А. М. ПОЛОТАЙ
«СЛОВО ПРО РІДНУ МАТІР» (У ТВОРЧІЙ МАЙСТЕРНІ ПОЕТА)

Невелика поема-ораторія, як її називають дослідники, що вийшла з-під пера М. Рильського невдовзі після початку Великої Вітчизняної війни, за задумом письменника, мала бути і стала лірично-ораторським зверненням радянського поета до рідного народу, полум'яною «піснею, що закликає в бій». За словами Олеса Гончара, Рильський в найтяжчі для нас роки стрясав душі мільйонів радянських людей «Словом про рідну матір». Твір Рильського — патріотичний гімн Радянській Батьківщині, кожна його строфа пройнята любов'ю до Вітчизни, до її героїчного сучасного і славного минулого. Написана в перші, найтяжчі для нашої країни місяці війни, ця поезія знаходила відгук у мільйонах сердець, пробуджувала найсвітліші людські, громадянські почуття. Небуденні і єдино вірні слова поета розкривали настрої і моральний дух радянських людей у час тяжких випробувань, виражали їхню тверду волю до перемоги над фашизмом.

Ймовірно, що стилістичним ключем для написання «Слова про рідну матір» став фрагмент з Пушкіна (треба думати, що це мав бути початковий, заспівний рядок нездійсненого творчого задуму): «Благословен и день и час, Когда...» Цей ямбічний рядок — початок «Слова»:

*Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами,
Земля, яку скропив Тарас
Дрібними росами-сльозами.*

Робочі автографи відбивають етапи створення цього чудового, високопатріотичного твору. Поет багато працював над удосконаленням мовно-художньої форми «Слова», переробляв окремі строфи, рядки, шукав місткіших слів, конкретніших означень, точніших синонімів, прагнувши досягти більшої виразності й свіжості віршових засобів, композиційної стрункості твору.

Майже на одному диханні були написані дві перші строфи, які у подальшій роботі не зазнали істотних змін, окрім заміни традиційного епітета *чистими сльозами* власним, авторським епітетом *росами-сльозами* (подібного типу авторський прикладковий епітет *муками-ділами* з'явиться в одній з подальших строф: «Земля, що освятив Тарас Своїми муками-ділами»). У другій строфі привертає увагу оригінальний образ — *зелений океан*:

*Благословенна в болях ран
Степів широчина бездонна,
Що, як зелений океан,
Тече круг білого Херсона...*

Образ *зеленого океану* (у порівняльній функції) постав як антитеза Міцкевичевого образу *сухого океану*, тобто степу. Пор. у поемі «Чумаки»: «Ходив чумак у синьоокий Крим По рідному сухому океані». У виносці поет зробив таке пояснення: «*Сухий океан* — степ. Позичено у Міцкевича»¹.

Отже, перші дві строфи увійшли в канонічний текст без будь-яких змін. З третьої строфи вже починаються пошуки поета. Він звертається до пісні. За всіх часів пісня була супутницею народного життя. Якою ж вона повинна бути у дні війни? Спочатку Рильський вдається до визначення *туга-пісня*, називаючи її високою. Колись ще М. Гоголь говорив, що «пісні для Малоросії — все: і поезія, і історія, і батьківська могила...» Ніби перефразовуючи гоголівську думку, поет визначає: «Печаль і радість наша, пісне». Так, у дні війни пісня покріплює серця захисників Вітчизни мужністю, відвагою, снагою. У ній — людська печаль і радість. Спочатку поет написав «Коли їх [серця] туга змієм тисне». Але цей абстрактний образ не задовольняє його, і він знаходить конкретніший вираз: «Коли над краєм хмара

¹ *Рильський М.* Твори: В 10-ти т. — К., 1960, т. 4, с. 13.

висне», у якому метафоричний образ хмари уособлює фашистську навалу.

Наступна строфа теж зазнала змін. Як учень великого Кобзаря, Рильський бере на озброєння саме слово великого поета, прагне відтворити думи і діла революціонера-демократа. Пошуки Рильського у цій строфі знову йдуть від загального до конкретнішого:

Настане день, настане час,
І розіллється знов медами
Земля, що освятив Тарас
Непереможними словами,
Земля, якій прирік Тарас
Майбутнє, вквітчане садами!

Остаточна редакція:

Настане день, настане час,
І розіллється знов медами
Земля, що освятив Тарас
Своїми муками-ділами,
Земля, що окрилив Тарас
Громовозвукими словами.

Простота, благородна прозорість викладу, характерні для Рильського, в цьому творі виявились якнайповніше. Дослідники його творчості не раз говорили про своєрідний поетичний стиль Рильського, про різноманітність використовуваних ним тропів — метафор, епітетів, порівнянь, символів тощо. Все це є і в «Слові про рідну матір», а чорнові варіанти допомагають простежити за думкою поета в його шуканнях. Для «Слова» характерне багатство різнотипних, точних, конкретних епітетів — традиційних, фольклорних і авторських: *бойові коні, зелен клен, золота струна, дрібні сльози-роси, широчина бездонна, зелений океан, гнучий стан, сонце благовісне, білокрилий птах, збртані знамена, красний Київ, сивий Путивль* тощо. Не часто Рильський звертається у «Слові» до складних епітетів. Але саме в цій строфі він ужив епітет-неологізм *громовозвукі слова*, до якого прийшов не одразу. Спочатку у рядку зроблено пропуск (залишено три неударних склади), далі поет дописує закінчення майбутнього слова — *звукими*, а згодом додає зверху першу частину слова — *мідянозвукими*. Але це «коване» слово він відкидає, і в остаточному варіанті залишається новий, авторський епітет *громовозвукими словами*. М. Рильський відкидає і початковий варіант (загальноновживаний епітет) — *непереможні пісні*, замінюючи його авторським *своїми муками-ділами*.

В 11-й строфі поет використовує безсмертні слова «Заповіту»: «Сім'ї великій, вольній, новій» — ремінісценція, що становить набір епітетів Шевченка, а попередні рядки — знову пошук. Основна думка — землю, освячену генієм Шевченка, не можна знищити. Поет досягає максимального увиразнення думки:

Хіба умерти можна їй
[крові],
[Коли підводяться на бій,]
[Коли зовуть її на бій,]
Коли на справедливий бій
Зовуть і камені.

Остаточна редакція:

Хіба умерти можна їй,
В гарячій захлинутись крові,
Коли на справедливий бій
Зовуть і дерева в діброві,
Коли живе вона в міцній
Сім'ї великій, вольній, новій?

У наступній строфі поет скористався ще й іншим епітетом Шевченка — *рожева зоря*, що

протиставляється *мороку туманів*, тобто ворожій навалі:

Хіба їй можна одцвісти,
Коли зоря горить *рожева!*..

Він з'явився у Шевченка в циклі так званої невірничої поезії як символ надії, щастя, долі: «І ти, моя єдина, Встаєш із-за моря, З-за туману, слухняная *Рожевая зоре!*»

Майже не зазнала змін 13-та строфа: *збуджений лев* було замінено на *ранений*; *шумлять-гудуть світи* на *шумлять-дзвенять* (ремінісценція із «Слова о полку Ігоревім»). Вікодавнє «Слово» зримо увійшло до твору сучасного поета — від перегуку назв до численних образних деталей, його образи у переосмисленій формі набувають нового звучання у творі М. Рильського. Поет звертається до славного минулого, щоб утвердити героїчне сучасне, і цьому сприяють також образи «Слова». Символіка, паралелізми, протиставлення, поєднання ораторського, публіцистичного стилю з витонченою ліричністю, ретроспективний погляд у глибину віків — усе це характерне для обох творів. Але Рильському властиве і безпосереднє звертання до образів «Слова о полку Ігоревім»:

Хто золоту порве струну,
Коли у гусях — дух Боянів,
Хто димний запах полину
Роздавить мороком туманів,
Хто чорну витеше труну
На красний Київ наш і Канів?

Увагу привертає незвичайний, своєрідний образ — *димний запах полину*. А втім, у виданні воєнного часу на місці авторського епітета *димний* стояв його паронімічний дублет *дивний* — епітет прохідний, випадковий. За свідченням автора, слово *дивний* вкралося у твір як друкарський недогляд. Це засвідчують також робочі автографи поета. *Димний запах полину* — образ справді вражаючий і оригінальний. Епітет *димний* асоціативно поєднує в собі різні чуттєві враження — зорові, нюхові і смакові. Полин як поетичний образ-символ має за собою велику літературну та культурну традицію — від літописного переказу про євшан-зілля. Образ диму через державінські рядки «Отечества и дым нам сладок и приятен» (згадаймо при цьому й Грибоєдова, який у комедії «Лихо з розуму» надав цьому вислову іронічного звучання) проникає в поезію Лесі Українки: «Для нас у ріднім краю навіть дим Солодкий та коханий». Отже, *димний запах полину* — результат поетичної конденсації різномірних елементів. Риса справжнього таланту!

У кінці цієї невеликої поеми Рильський мав намір подати урочисто-закличну строфу, підпорядковану загальній анафоричній структурі (з початковим, багато разів повтореним у попередніх строфах *благословен*). Але в остаточній редакції поет обирає звертання до рідної землі, а також раніше використаний ним образ із «Слова о полку Ігоревім», решту ж рядків перекреслює. Оптимістична антитеза, заснована на ремінісценції із «Слова о полку Ігоревім», була одразу знайдена Рильським — вірш закінчується ствердженням безсмертя Радянської Вітчизни:

О земле рідна! Знаєш ти
Свій шлях у бурі, у негоді!
Встає народ, гудуть мости,
Рокочуть ріки ясноводі!..
Лисиці брешуть на щити,
Та сонце устає — на Сході!

Вперше прозвучав цей твір в авторському виконанні на радіомітингу 26 листопада 1941 р. У своєму виступі М. Рильський сказав: «У великі дні, коли стар і молод у нашому краї одностайною лавою стали проти напасницької гітлерівської орди, коли всі народи Радянського Союзу — сини великої Москви і прекрасного Києва, люди з-над Арагви й Кури і люди з вільного Уралу, діти сибірської тайги і діти степів азійських — робітники від верстата, хлібороби від плуга, вчені від лабораторій, пастухи і поети, шахтарі і виноградарі з'єдналися плече з плечем, серце з серцем, розум з розумом проти варварської фашистської

навали; в дні, коли хоробре червоне вояцтво безсмертною славою вкриває себе в боях за Отчизну, в боях за сонце — проти тьми, в боях за людське право і гідність, працю і творчість, волю і правду — проти гніту, визиску, грабунку і безчестя; в дні, коли топтана, кривавлена і палена ворогом Україна пручається всім своїм могутнім тілом, щоб скинути з себе ненависне ярмо людоджерів... У ці дні дозвольте проголосити Вам «Слово про рідну матір» (Фонд 137, № 455)². Словесно-образна система цього стилістичного періоду — як ораторської, композиційно увиразненої надфразної єдності, що об'єднується анафоричними повторами («У великі дні, коли стар і молод», «в дні, коли хоробре червоне вояцтво», «в дні, коли... Україна...»), виразно перегукується з словесно-художньою структурою поеми-ораторії.

Автографи поета, численні чернеткові начерки відбивають складний процес творчих шукань, упертої і наполегливої праці М. Рильського над мовою і стилем «Слова». Текст підлягав інтенсивному шліфуванню: відбувається ніби змагання варіантів строф, рядків, слів. Урочисто-піднесений стиль, що відповідав темі, був не одразу знайдений поетом. Чорнові варіанти наочно ілюструють копітку роботи поета над словом: по кілька разів він переписував окремі строфи, щоб досягти граничної точності, конкретності, виразності. Кожна з них містила щось істотне, що згодом оформлялось у викінчену поетичну думку чи образ.

² Автографи М. Рильського зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.